BISERICĂ ŞI SOCIETATE REFLECTATE ÎN PRODUCŢIA DE CARTE MANUSCRISĂ ÎN MOLDOVA SECOLELOR XV–XVI (II)

ELENA FIREA

Church and Society Reflected in the Moldavian Manuscripts Production of the Fifteenth and Sixteenth Centuries (II)

(*Abstract*)

Even though religious and liturgical manuscripts represent by far the most consistent part of the written culture produced in Moldavia during the 15th and 16th century, they were and, regretfully, still are the least represented in the research interests of Romanian scholars. After having discussed the existent historiography on the subject, the second part of my study aimed at reevaluating its major conclusions from the broader perspective of a social history of the production and circulation of manuscripts. The intention was to highlight, through a rereading of the relevant literature, the huge potential that a reconsideration of the subject could have for both Slavistic studies and ecclesiastical history.

Characterized by a certain variety of genres, the religious literature produced in the chosen chronological spam highlights the efforts of the local Church – only recently organized and centralized in hierarchical ecclesiastical structures – to adopt and adapt to specific needs the spiritual and cultural Byzantine tradition. Benefiting from the strong support of the princely institution, the literary activity in Moldavia debuted in the local monastic milieu, in the broader context of the literary and liturgical reform initiated by patriarch Euthimie of Trnovo at the end of the 14th century and beginning of the 15th. The local reception of these writings, marked by strong hesichast influences, suggests a certain synchronism with the major evolutions from the most important spiritual orthodox centers of the time.

Along with the gradual consolidation of Moldavian ecclesiastical structures, the second half of the 15th century witnessed a consistent quantitative grow, as well as a thematic diversification in manuscript production. Often, the selection operated in transcribing Byzantine and Slavic texts reflects the local taste and preferences, and thus points to identity traits of the milieu that produced them, but also to the ecclesiastical contacts of the Moldavian Church with other Eastern Churches.

The same tendency, paralleled by a significant diversification of donors, increases during the 16th century. Liturgical books become more and more often the

Analele Bucovinei, **XVIII**, 2 (37), p. 421–443, Bucureşti, 2011

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

object of lay donations to the church. Consequently, an analysis of individual options in commissioning religious manuscripts – from the point of view of the content, as well as of their destination – might become relevant for a social history of religion.

Reflecting the profile of the Church and society which produced them, a thorough study of religious manuscripts could offer new insights for the research of liturgical evolutions, the cult of saints, devotional patters and religious art in the epoch, all the more since other available sources in this respect are not abundant.

Keywords: Slavic-Romanian manuscripts, historiography, religious literature, liturgical books, ecclesiatical history, social history of religion.

La o evaluare de ansamblu a istoriografiei româneşti referitoare la producţia de carte manuscrisă în Moldova secolelor XV–XVI, reiese că, în mod paradoxal, tocmai cea mai consistentă parte a acestei producţii, şi anume cea încadrabilă literaturii religioase şi de cult, este cel mai slab reprezentată în studiile de specialitate[1]. Deşi ultimii ani au adus câteva progrese semnificative în sensul valorificării consistentului corpus codicologic în discuţie[2], inventarierea riguroasă şi mai ales cercetarea comparativă a conţinutului acestor manuscrise în raport cu modelele lor bizantino-slave a rămas încă un deziderat îndepărtat. Lacuna amintită privează nu numai istoria literaturii şi a culturii medievale româneşti de o viziune mai amplă asupra începuturilor ei, ci împiedică exploatarea unui valoros fond documentar privind istoria vieţii ecleziastice moldoveneşti, pentru o perioadă care nu abundă în surse în acest sens. Mai mult, pe măsură ce laicii se implică din ce în ce mai mult în comandarea de carte bisericească în intervalul avut în vedere, o mai bună cunoaştere a manuscriselor păstrate ar putea aduce lumini nebănuite şi în domeniul istoriei sociale a religiei în epocă.

În speranţa – nu deşartă, sperăm – că slavistica românească va recupera acest hiatus într-un viitor cât mai tangibil, partea a doua a studiului de faţă porneşte de la relectura istoriografiei existente, cu scopul de a analiza principalele ei orientări şi concluzii, dar mai ales de a sublinia imensul potenţial pe care l-ar putea avea cercetarea manuscriselor de secol XV–XVI (inclusiv şi în mod necesar şi cele liturgice şi bisericeşti) din perspectiva amintită.

[1] Vezi prima parte a acestui studiu în „Analele Bucovinei", anul XVII, nr. 2 (35), 2010, p. 439–450.

[2] Menţionăm cu titlu special editarea postumă a unui mai vechi proiect al slavistului Ion-Radu Mircea, şi anume repertoriul autorilor bizantini şi slavi prezenţi în manuscrisele slave de pe teritoriul românesc; vezi Idem, *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantines et slaves*, editor Pavlina Bojčeva, Sofia, 2005. Chiar dacă depăşeşte intervalul cronologic discutat în lucrarea de faţă, meritã amintitã şi lãudabila iniţiativă recentă a unei echipe de specialişti conduse de Cătălina Velculescu, care îşi propune cercetarea diacronică şi comparativă a tipologiei textelor liturgice de secol XVII; vezi Zamfira Mihail, *Introducere în studiul comparat al manuscriselor liturgice slave din Biserica Ortodoxă Română (sec. XVII)*, în *Manuscris trilingv. Preliminarii la o ediţie*, Ediţie îngrijită de Ileana Stănculescu, Bucureşti, Editura Paidea, 2010, p. 183–206.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

S-a estimat că fondul de manuscrise slave şi slavo-române produse sau care au circulat în Moldova secolelor XV–XVI s-ar ridica la peste o mie de exemplare[3]. Pe baza unor particularităţi paleografice şi filologice ce fac posibilă identificarea celor de proveniență locală, s-a considerat îndeobşte că cele mai vechi codice copiate cu certitudine aici datează abia din prima jumătate a secolului al XV-lea[4]. Prin excludere, manuscrisele slave mai timpurii păstrate în Moldova au fost puse în legătură cu fenomenul circulaţiei de carte în zonele care foloseau slavona bisericească ca limbă de cult[5]. Destinate oficierii serviciului liturgic şi necesităţilor vieţii monahale, aceste texte sunt în măsură să reflecte influenţe dinspre alte spaţii ortodoxe, într-o epocă în care ierarhia ecleziastică şi viaţa monastică moldovenească nu erau încă riguros organizate. Din păcate însă, în stadiul actual al cercetării, datarea şi atribuirea lor cât mai precisă, stabilirea contextului circulaţiei acestor texte şi a funcţiilor pe care le-au îndeplinit sunt practic imposibile.

Nici în ceea ce priveşte cele dintâi scrieri cu filiaţie locală nu dispunem de date mai exacte, însă ele fac obiectul uneia dintre cele mai interesante şi seducătoare ipoteze despre prototipurile literaturii slavo-române. Pornind de la premisa că tipul de redacţie a slavonei permite diferenţierea manuscriselor copiate în Moldova, Ioan Iufu a descoperit în câteva mănăstiri moldoveneşti o serie de texte datând din ultimii ani ai secolului al XIV-lea şi începutul celui de-al XV-lea, transcrise direct în noua ortografie a redacţiei medio-bulgare. Pe baza cercetării lor amănunţite, slavistul a identificat existenţa unei importante colecţii de scrieri bizantino-slave necunoscute anterior, care a constituit prototipul principal al literaturii slavo-române[6]. Analiza

[3] Pentru estimări orientative vezi I. Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Olteniei", XV, 1963, nr. 7–8, p. 516; Zlatca Iufu, *Manuscrise slave din biblioteca şi muzeul mănăstirii Dragomirna*, în „Romanoslavica" , 13, 1966, p. 189–190. Emil Turdeanu a catalogat numai în biblioteci şi arhive din străinătate peste 600 manuscrise slave copiate în Ţările Române până în secolul al XVII-lea; vezi Idem, *Manuscrisele slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în Idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, vol. I, îngrijit de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Szekély, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1997, p. 29.

[4] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Republicii Populare Române*, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei, 1959, p. 11.

[5] *Ibidem*, p. 9–10. Nu este exclusă însă nici posibilitatea ca aceste manuscrise timpurii, încă nedatate cu precizie, să indice o activitate locală de copiere a manuscriselor, anterioară întemeierii stilului grafic moldovenesc, vezi M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, în vol. *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1958, p. 16; Ion-Radu Mircea, *Relations littéraires entre Byzance et les Pays Roumains*, în „Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines", vol. I, editori M. Berza şi E. Stănescu, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1974, p. 490.

[6] Ioan Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Olteniei", XV, nr. 7–8, 1963, p. 512–516; Idem, *Mănăstirea Moldoviţa – centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV–XVIII)*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", XXXIX, nr. 7–8, 1963, mai ales p. 448–449; Ioan Iufu, Zlatca Iufu, *Colecţia Studion*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", LXXXVII, nr. 7–8, 1969, p. 817–835.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

filologică, ortografică şi de conţinut a manuscriselor, comparativ cu cele bulgare contemporane, l-a condus pe autorul amintit la concluzia că originalele fuseseră copiate la mănăstirea Studion de lângă Constantinopol[7] şi că formau un corpus compact de sbornice, cuprinzând mai ales lucrări hagiografice şi omiletice ce acopereau întreg anul liturgic[8]. Încadrabilă mişcării iniţiate de patriarhul Eftimie al Târnovei în sensul sintetizării, revizuirii şi transcrieri în noua ortografie a literaturii religioase bizantino-slave[9], colecţia a fost probabil începută în mănăstirile din Bulgaria şi finalizată către sfârşitul secolului al XIV-lea în amintitul lăcaş de cult constantinopolitan şi, concomitent, la Muntele Athos. Noua întreprindere culturală urmărea şi recuperarea în grilă isihastă[10] a scrierilor religioase anterioare, completate cu operele originale ale principalilor autori isihaşti, cu precădere cele ale patriarhului Eftimie[11].

Folosite în context liturgic în mediul mănăstiresc şi asociate astfel cărţilor de cult[12], scrierile în discuţie au constituit, în opinia lui Ioan Iufu, unul dintre prototipurile cele mai însemnate pentru manuscrisele copiate în Moldova în primele decenii ale veacului al XV-lea. Era infirmată astfel teza tradiţională a

[7] Aşa cum indică o inscripţie de pe fila unuia dintre manuscrise, de unde numele generic dat acestei colecţii („Colecţia Studion"); *Ibidem*, p. 817–835.

[8] Organizată în zece volume, colecţia conţinea un ciclu de aproximativ patru sute de vieţi de sfinţi, omilii, cateheze, predici pentru toate sărbătorile anului, povestiri, cuvinte de învăţătură, legende şi apocrife, totalizând în jur de 8 000 de pagini; *Ibidem*, p. 823–825.

[9] Despre reforma ortografică şi literară a patriarhului Eftimie al Târnovei şi receptarea ei în ţările de tradiţie ortodoxă, vezi Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanţul*, traducere Claudia Dumitriu, Bucureşti, Editura Corint, 2002, p. 369–375; Idem, *Late Byzantine Culture and the Slavs. A Study in Acculturation*, în „XVe Congrès International d'Études Byzantines", Athènes, 1976; reeditat în Idem, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, London, Variorum, 1982, p. 16–26.

[10] Complexă mişcare spirituală bazată pe tradiţia mistică orientală, isihasmul s-a impus în cadrul creştinătăţii răsăritene la sfârşitul Evului Mediu, influenţând profund Biserica Ortodoxă din punct de vedere doctrinar, liturgic, al organizării vieţii monastice şi, nu în ultimul rând, sub aspect cultural şi artistic. Pentru o orientare generală privind evoluţia curentului isihast în secolul al XIV-lea, din perspectivă teologică şi istorică, vezi John Meyendorff, *Sfântul Grigore Palamas şi mistica ortodoxă*, traducere de Angela Pagu, Bucureşti, Editura Humanitas, 1997; Idem, *Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, în *Art et société a Byzance sous les Paléologues*, Veneţia, 1971, p. 59–71; Idem, *Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and Intellectual Legacy*, în „Dumbarton Oaks Papers", 42, 1988, p. 157–165; Jaroslav Pelikan, *Tradiţia creştină. O istorie a dezvoltării doctrinei*, Traducere de Nicolai Buga, vol. II, Iaşi, Editura Polirom, 2005, p. 277–295; Dimitri Obolensky, *Un commonweath medieval...*, p. 331–344; André Scrima, *Despre isihasm*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2003.

[11] I. Iufu, Zlatca Iufu, *Colecţia Studion...*, p. 825, 827. Corpusul hagiografic creat astfel era menit să ilustreze proslăvirea idealului de *hesychia* şi în vieţile sfinţilor din trecut, arătând că încă din vechime ele se conformau acelaşi model mistic; Dan Ioan Mureşan, *Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile conciliului florentin în Moldova (1442–1447)*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia", Cluj-Napoca, XLIV, nr. 1–2, 1999, p. 5, 9–10.

[12] I. Iufu, Zlatca Iufu, *Colecţia Studion...*, p. 823.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

dezvoltării literaturii slavo-române sub impulsul cărturarilor bulgari refugiaţi la nordul Dunării şi al cărţilor aduse de aceştia. În contrapondere, se avansa ideea că, în contextul general de organizare instituţională şi de întărire a Bisericii Ortodoxe moldoveneşti, fie din iniţiativă locală, fie la sugestia Patriarhiei Ecumenice, Alexandru cel Bun ar fi dispus achiziţionarea de la Constantinopol de cărţi liturgice şi religioase pentru recenta sa ctitorie de la Moldoviţa – prilej cu care ar fi ajuns în Moldova manuscrisele studiate[13].

Ipoteza lui Ioan Iufu a fost preluată în linii mari de către slaviştii români, cu unele nuanţări referitoare mai ales la locul de proveniență şi căile de transmitere a scrierilor în discuţie. Mai precaut, Ion-Radu Mircea s-a arătat rezervat faţă de ideea originii constantinopolitane a manuscriselor, pledând pentru proveniența lor din mai multe centre monastice ale vremii, între care foarte probabil şi mănăstirile athonite[14]. Cu totul marginal s-au pus în discuţie detalii secundare ale argumentului, ca de pildă cel privind beneficiarul iniţial al colecţiei amintite[15]. Fie că au fost achiziţionate direct de la Constantinopol sau de la Muntele Athos, prezenţa manuscriselor studite în mănăstirile moldoveneşti indică un anume sincronism al începuturilor culturale de aici cu cele mai recente evoluţii din alte centre de spiritualitate slavă. Primele ştiri despre producţia de carte în Moldova medievală se racordează aşadar la ampla mişcare de sistematizare şi reformare a literaturii bizantino-slave de la sfârşitul secolului al XIV-lea, prin receptarea locală a celei mai elaborate colecţii de descendenţă euthimiană.

[13] Ioan Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române*..., p. 531–534. S-a sugerat chiar că aducerea lor în Moldova a putut fi facilitată de misiunea lui Grigore Ţamblac aici, la începutul secolului al XV-lea; Alexandru Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Editor M. Berza, Bucureşti, 1964, p. 173. Pentru rolul esenţial jucat în răspândirea literaturii religioase bizantino-slave de contactele individuale între reprezentanţii curentului isihast (mai ales a câtorva personalităţi foarte mobile) vezi Dimitri Obolensky, *Late Byzantine Culture and the Slavs*..., p. 23–26.

[14] Ioan Radu Mircea, *Relations littéraires*..., p. 488–489. Departe de a respinge teza lui Ioan Iufu, autorul punctează totuşi că baza argumentaţiei rămâne doar firav susţinută de informaţii certe şi că ea va trebui verificată prin atente analize filologice şi de conţinut a respectivelor manuscrise. Punctul său de vedere a fost preluat ulterior şi de alţi cercetători; vezi Dan Ioan Mureşan, *Isihasmul*..., p. 9–10; Constanţa Costea, *Lazarus the Painter*, în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art", XVLI, 2009. p. 12–15.

[15] Ciprian Zaharia, *Un slujitor al culturii româneşti: stareţul Domeţian al Bistriţei şi Neamţului*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", LX, 1984, nr. 4–6, p. 418–419 ; unde se afirmă că nu Moldoviţa ar fi fost beneficiarul manuscriselor studiate, ci mănăstirile de la Neamţ şi Bistriţa – aflate la acea dată sub conducerea reunită a egumenului Domeţian. Dincolo de faptul că nu există vreun argument convingător în sprijinul acestei aserţiuni, considerăm detaliul de importanţă secundară pentru problematica prototipurilor literaturii slavo-române. Indiferent că fuseseră comandate iniţial pentru Neamţ, Bistriţa sau Moldoviţa, chestiunea de fond vizează receptarea şi retranscrierea în mediul monastic autohton a manuscriselor in discuţie, în primele decenii ale secolului al XV-lea.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

Într-o perioadă de reorganizare instituțională a Bisericii moldovenești și de consolidare a vieții monahale[16], se poate presupune că procurarea și copierea de scrieri folosite în mediul monastic constantinopolitan și athonit viza uniformizarea practicilor liturgice la nivel local și ridicarea nivelului de edificare religioasă a călugărilor. Dat fiind că textele în discuție s-au aflat inițial în posesia unei ctitorii domnești și luând în considerare prețul ridicat pe care trebuie să îl fi avut, implicarea directă a domniei în acest transfer cultural pare foarte verosimilă. Gestul de a dispune achiziționarea manuscriselor trebuie considerat în contextul redefinirii raporturilor ecleziastice și politice dintre Moldova și Patriarhia Ecumenică, ca urmare a stingerii conflictului legat de mitropolitul Iosif[17]. În egală măsură însă, el se integrează coerent climatului spiritual dominant la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea, marcat de importante schimburi ecleziastice și culturale între lumea slavă și Bizanț, în cadrul cărora isihasmul a jucat rolul esențial de intermediar cultural[18].

Înzestrarea edificiilor de cult moldovenești cu cea mai completă și recentă colecție hagiografică și omiletică în limba slavonă devine ilustrativă nu numai pentru receptarea locală a tradiției bizantine prin filieră slavă, ci și pentru faptul că literatura religioasă bizantino-slavă a fost preluată de către relativ recentele

[16] Istoriografia referitoare la întemeierea instituțiilor ecleziastice moldovenești plasează în mod tradițional înființarea episcopiilor de Roman și Rădăuți în timpul domniei lui Alexandru cel Bun; vezi Nicolae Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1906; Idem, *Din istoria Bisericii Române în secolul al XV-lea*, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1910; Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912; Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului în secolul al XV-lea. Întemeiere și organizare*, București, 1941; Alexandru I. Gonța, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești în secolul al XV-lea*, în Idem, *Studii de istorie medievală*, Editori Maria Magdelena Székely și Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Dosoftei, 1998. Chiar și autorii care atribuie o vechime mai mare celor două episcopii admit că ele au fost temeinic reorganizate în timpul domniei lui Alexandru cel Bun; vezi Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ediția a doua, București, 1991, p. 368. O opinie recentă plasează mai târziu momentul înființării episcopiei de Roman, și anume în contextul complicat al împărțirii țării între fiii lui Alexandru cel Bun; vezi Liviu Pilat, *Sihastrul Sava, Ștefan al II-lea și întemeierea mitropoliei de Roman*, în „Studii și materiale de istorie medie", XXIII, 2005, p. 23–40; Idem, *Între Roma și Bizanț. Societate și Putere în Moldova (secolele XIV-XVI)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2008, p. 294–297, 311–334. Teza din urmă privilegiază rolul jucat de marile mănăstiri domnești în conturarea unei ierarhii ecleziastice locale, ierarhie paralelă celei reprezentată de mitropoliții greci ai Moldovei, în prima jumătate a secolului al XV-lea. Ori tocmai mediul monahal local este cel care a receptat în primă instanță scrierile colecției studiate.

[17] Pentru chestiunea conflictului canonic dintre Patriarhia Ecumenică și Mitropolia Moldovei în legătură cu păstorirea mitropolitului Iosif, vezi Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 277–282; Scarlat Porcescu, *Iosif, cel dintâi mitropolit cunoscut al Moldovei*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei", XL, nr. 3–4, 1964, p. 128–138; Șerban Papacostea, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei: implicații central și sud-est europene*, în *Românii în istoria universală*, III, Editori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, p. 283–293; Ștefan S. Gorovei, *La începutul relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în *Ibidem*, p. 864–868 și, recent, o interpretare mai nuanțată la Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț...*, p. 275–293.

[18] Dimitri Obolensky, *Late Byzantine Culture and the Slavs...*, p. 7–8, 20.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

structuri ecleziastice moldoveneşti în varianta sa revizuită şi sistematizată. Din perspectiva Bisericii moldoveneşti, gestul ar putea fi interpretat şi ca o profesiune de credinţă sui generis faţă de ortodoxia isihastă a Bisericii constantinopolitane, după reconcilierea canonică cu Patriarhia.

Un punct major de interes în istoriografia literaturii slavo-române l-au constituit cele dintâi manuscrise moldoveneşti ce depăşesc statutul anonimatului, individualizând-o în peisajul producţiei de carte în epocă. Ele poartă semnătura copistului Gavril Uric de la Mănăstirea Neamţ şi prezintă trăsături bine definite atât din punct de vedere al grafiei, cât şi al ornamentaţiei, punând bazele acelui „stil moldovenesc" care avea să domine copierea de manuscrise până la sfârşitul secolului al XVI-lea[19]. Relevantă pentru problematica studiului de faţă este cu precădere chestiunea selecţiei şi a conţinutului scrierilor călugărului Gavril, în măsură să reflecte preocupările religioase şi literare din cel mai important centru spiritual al Moldovei vremii. Alături de texte folosite în context liturgic (*Tetraevangheliare* şi *Mineie*, ultimele conţinând şi vieţi de sfinţi rezumate), manuscrisele la care ne referim cuprind literatură patristică (*Mărgăritarul Sf. Ioan Gură de Aur*, *Discursurile ascetice ale Sf. Vasile cel Mare*), scrieri de mistică ascetică (*Leastviţa lui Ioan Scărariul Sinaitul*) şi un număr relativ mare de sbornice, majoritatea de inspiraţie isihastă[20]. Analiza filologică a pus în evidenţă existenţa unei filiaţii directe între acestea din urmă şi volumele moldoveneşti ale „colecţiei Studion", care se pare că le-au servit drept prototip[21]. Ele confirmă astfel fără echivoc receptarea pe plan local cel mai târziu în prima jumătate a secolului al XV-lea a textelor religioase revizuite şi completate sub imbold euthimian.

Raportate la contexul intern al producerii lor, manuscrisele copiate de Gavril Uric au fost puse în legătură cu presupusa orientare antiunionistă a mănăstirii Neamţ în epocă. S-a sugerat că opera celebrului copist ar reflecta reacţia antiflorentină locală, manifestă mai ales în marile centre monahale şi sprijinită de către voievodul Ştefan al II-lea în timpul celei de-a doua sale domnii[22]. Ideea pare sprijinită de constatarea că între scrierile călugărului Gavril predomină cărţile de lectură monastică şi nu cele de slujbă, cu o evidentă preferinţă pentru texte

[19] Pentru viaţa şi activitatea lui Gavril Uric, vezi Emil Turdeanu, *Les letters slaves en Moldavie: le moine Gabriel de Neamţu (1424–1449)*, în „Revue des Études Slaves", Paris, XXVII, 1951, p. 267–278; Ioan Radu Mircea, *Contribution à la vie et à l'œuvre de Gavriil Uric*, în „Revues des Études Sud-Est Européens", VI, nr. 4, 1968, p. 573–594; Sorin Ulea, *Gavril Uric, primul artist cunoscut*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", XI, nr. 2, 1964, p. 235–264; Idem, *Gavril Uric. Studiu paleografic*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", 28, 1981, p. 35–62.

[20] S-a observat că sbornicele copiate de Gavril Uric conţin scrieri ale reprezentanţilor curentului isihast, între care merită menţionate şapte din cele opt lucrări hagiografice scrise de Patriarhul Eftimie al Târnovei; vezi Ioan Iufu, *Prototipurile literaturii...*, p. 532; Alexandru Elian, *op. cit.*, p. 171–172; Scarlat Porcescu, *Activităţi culturale la mănăstirea Neamţ în secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", nr. 5–6, 1962, p. 490–494; Dan-Ioan Mureşan, *Isihasmul...*, p. 52–53.

[21] Ioan Iufu, *Prototipurile literaturii...*, p. 532, idee preluată apoi de majoritatea cercetătorilor.

[22] Pentru întreaga argumentaţie a acestei ipoteze, vezi Dan-Ioan Mureşan, *Isihasmul...*, p. 52–53.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

hagiografice, omiletice sau de mistică ascetică, culminând cu celebra *Leastviță a Sf. Ioan Sinaitul* – puternic valorificată în cadrul isihasmului. Selecția amintită a fost interpretată ca un gest de opoziție indirectă a călugărilor de la Neamț față de conducerea oficială a Bisericii moldovenești, care sprijinea la acel moment unirea proclamată la conciliul de la Florența[23]. Dată fiind parcimonia surselor directe, studiul manuscriselor copiate în această perioadă a jucat un rol central în construirea unui astfel de argument privind începuturile relațiilor ecleziastice moldovenești.

Dintre toate manuscrisele atribuite lui Gavril Uric, cele mai interesante din perspectiva analizei de față sunt sbornicele. Ca gen literar, ele prezintă un mai mare grad de originalitate, sesizabilă cu precădere la nivelul concepției și al conținutului, din moment ce compilatorul avea libertatea de a selecta textele și de a le distribui preferențial în volum[24]. În încercarea de a contura profilul identitar al mediului monastic care a produs aceste codice, detaliul amintit devine esențial. O analiză atentă a selecției operate la nivelul sbornicelor moldovenești, prin raportare la modelele lor slave, ar putea pune în lumină prioritățile sau interesele locale în recuperarea moștenirii spirituale răsăritene, precum și preferințele specifice în ceea ce privește cultul sfinților. Spre exemplificare, menționăm că cea mai veche versiune a *Muceniciei Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava* – singurul text hagiografic autohton care s-a păstrat din epocă – provine dintr-un sbornic copiat de Gavril Uric în anul 1439[25]. Includerea lui în respectivul manuscris oferă doar termenul *antequem* pentru datarea scrierii în sine (care era probabil mai veche[26]), însă atestă cert că Sf. Ioan cel Nou se bucura deja de un cult oficial în Moldova la acea dată. Dat fiind că alți indicatori de cult sunt mai târzii, sbornicul călugărului Gavril rămâne cel mai timpuriu izvor cert referitor la venerarea locală a Sf. Ioan cel Nou.

Nu în ultimul rând, activitatea lui Gavril Uric prezintă o mare importanță și prin aceea că a stabilit tipurile iconografice ale miniaturii medievale moldovenești pentru mai bine de un veac. *Tetravangheliarul* copiat și miniat de el în anul 1429 – cel mai vechi manuscris moldovenesc decorat cu miniaturi – constituie modelul urmat în reprezentările evangheliștilor pe tot parcursul secolului al XV-lea și chiar în cel următor[27]. Istoricii de artă consideră unanim că prototipul din care derivă

[23] *Ibidem*, p. 52–56. De altfel, ipoteza deloc lipsită de temei a unor tensiuni latente între ierarhia ecleziastică grecească și unionistă a Moldovei și, respectiv, cultura monastică de limbă slavonă și orientare isihastă din marile mănăstiri domnești, fusese semnalată anterior în istoriografie; vezi Alexandru Elian, *op. cit.*, p. 149–150.

[24] Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna (II)*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXX, nr. 7–8, 1962, p. 688.

[25] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 245–247. O nouă propunere de datare plasează manuscrisul în anul 1438; vezi Ștefan S. Gorovei, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 ani*, Editori Ionel Cândea, P. Cernovodeanu, Gh. Lazăr, Brăila, 2003, p. 555, nota 5.

[26] Aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava a avut loc în anul 1415; vezi *Ibidem*, p. 571–572.

[27] Vezi M. Berza, *Miniaturi și manuscrise...*, p. 363–364; Idem, *Manuscrise și miniaturi moldovenești*, în „Arta plastică", 10, 1966, p. 16; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, București, Editura Meridiane, 1981, p. 11–17.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

aceste miniaturi este de origine bizantină[28], ceea ce înscrie începuturile miniaturii moldoveneşti în marea tradiţie bizantină. Admiţând că Gavril Uric a copiat manuscrisele „colecţiei Studion" venite de la Constantinopol sau de la Muntele Athos, este posibil ca tot pe această filieră să fi ajuns în mâinile sale şi miniaturi bizantine din care să se fi inspirat[29].

Dacă primele manuscrise slavo-române despre care se ştie cu siguranţă că au fost copiate în Moldova datează din vremea lui Alexandru cel Bun, cele mai numeroase şi mai variate codice de secol XV aparţin domniei lui Ştefan cel Mare. Cele peste şaptezeci de exemplare păstrate şi atribuite cu certitudine acestei perioade indică o activitate cărturărească considerabilă[30]. Marea lor majoritate reflectă patronajul domnesc asupra copierii de carte[31], fără însă ca predominanţa comenzii aulice să excludă alte tipuri de donatori în epocă, clerici sau laici.

Pe lângă copii după cărţi existente deja în bibliotecile mănăstireşti din Moldova încă din prima jumătate a secolului al XV-lea, între manuscrisele ştefaniene s-au păstrat şi scrieri nou achiziţionate, ca de pildă *Tâlcuirea Cărţii lui Iov*, transcrisă la mănăstirea athonită Zograf de către călugărul Visarion, la cererea mitropolitului Gheorghe al Moldovei[32]. Ilustrând modul în care se procurau texte noi, manuscrisul amintit atestă în acelaşi timp implicarea susţinută a înalţilor ierarhi în producţia şi selecţia de carte religioasă.

Sub raport tematic, cultura scrisă de epocă ştefaniană acoperă un spectru mult mai larg comparativ cu ceea ce s-a păstrat din perioada precedentă, incluzând scrieri scripturale şi liturgice, texte patristice şi de exegeză şi, nu în ultimul rând, literatură laică. Dacă din Vechiul Testament s-au păstrat doar câteva copii după *Cărţile profeţilor* şi *Psaltiri*, din Noul Testament s-au copiat în număr mare *Tetraevangheliare* şi *Faptele Apostolilor* – numite simplu *Apostol* sau *Praxiu*[33]. Mai mult decât simple texte scripturale, acestea din urmă conţineau şi indicaţii tipiconale (în concordanţă cu funcţia lor liturgică), dar erau folosite şi pentru pregătirea preoţilor în şcolile de slavonie[34].

[28] Emil Turdeanu a respins ideea existenţei unui intermediar slavo-balcanic pentru aceste miniaturi, considerând că modelul lor ar fi fost de origine constantinopolitană; Idem, *Miniatura bulgară...*, p. 193–196; Mihai Berza, *Miniaturi şi manuscrise...*, p. 363.

[29] Sorin Ulea a lansat ipoteza mai puţin plauzibilă potrivit căreia Gavril Uric ar fi studiat în tinereţe în bibliotecile constantinopolitane; vezi Idem, *Gavril Uric. Studiu paleografic...*, p. 53–54.

[30] O discuţie recentă privind evaluările cantitative ale producţiei de manuscrise ştefaniene la Valentina Pelin, *Manuscrise din domnia lui Ştefan cel Mare* (I), în „Analele Putnei", anul III, nr. 2, 2007, p. 108–111.

[31] Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 144–145.

[32] Manuscrisul datează din anul 1503; Mihai Berza, *Miniaturi şi manuscrise...*, p. 443.

[33] *Ibidem*, p. 372, 409–412; Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 146–148; Valentina Pelin, *Manuscrise...*(I), p. 117.

[34] Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 148; Andrei Eşanu, *Manuale, grămătici şi alte cărţi de învăţătură în Moldova (sec. XIV–XVII)*, în Idem, *Contribuţii la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, Editura Fundatiei Culturale Române, 1997, p. 120–121.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

Cel mai des multiplicate prin copiere au fost tetraevangheliarele – manuscrise liturgice indispensabile funcționării oricărui lăcaș de cult încă de la sfințire[35]. Din acest motiv ele au reprezentat cea mai frecventă opțiune a ctitorilor sau a altor donatori laici care înzestrau biserici[36]. Cărți fundamentale ale tradiției creștine, evangheliile erau nelipsite de la orice slujbă, fiind textele scripturale cel mai des citite în biserică și, prin urmare, cele cu care credincioșii erau cei mai familiarizați. Ba mai mult, *Tetraevanghelia* era arătată ritualic participanților la liturghie[37], ceea ce îi conferea un statut privilegiat în comparație cu alte manuscrise liturgice[38]. Tocmai folosirea frecventă în biserică le făcea atât de atrăgătoare pentru patronajul donatorilor laici, transformându-le în instrumentele cele mai potrivite pentru îndeplinirea scopului final al oricărei danii, și anume rugăciunea pentru salvarea sufletului[39]. Deși nu se adresau uzului direct al laicilor, aceștia stabileau o legătură mediată cu manuscrisele liturgice comisionate prin intermediul liturghiei[40]. Cu cât erau mai prezente în cadrul serviciului divin, cu atât asigurau donatorilor contactul cu sacrul, precum și pomenirea mai frecventă în rugăciunile clerului[41], considerate a fi cele mai eficiente pentru obținerea mântuirii. Că acesta era scopul ultim al daniei de tetraevangheliare o sugerează și decorația tipică a ferecăturilor,

[35] Zamfira Mihail, *op. cit.*, p. 191–192.

[36] Dintre cele 24 de tetraevangheliare de epocă ștefaniană, majoritatea au fost copiate la inițiativa voievodului însuși sau a altor membrii ai familiei domnești, doar două exemplare având comanditari neînrudiți cu dinastia conducătoare; vezi Valentina Pelin, *Manuscrise...* (I), p. 116.

[37] *Ibidem*, p. 116.

[38] Considerația specială de care se bucurau *Tetraevangheliarele* este indicată și de faptul că ele sunt singurele manuscrise moldovenești de secol XV împodobite cu miniaturi în plină pagină; Mihai Berza, *Miniaturi și manuscrise...*, p. 362, 365. Singura excepție cunoscută este miniatura votivă cu portretul de donator al logofătului Ioan (probabil Tăutul) din așa-zisa *Psaltire de la Munkács*, aflată azi la Ujgorod; vezi Valentina Pelin, *Manuscrise...* (I), p. 113; Tereza Sinigalia, *Entre l'Orient et l'Occident. Les problèmes des premières miniatures votives des Pays Roumaines*, în „Revue Roumaine d'Histoire d'Art", XXVII, 1990, p. 15–18. Opțiunea donatorului nu este întâmplătoare, dată fiind funcția liturgică importantă a *Psaltirii* și, deci, utilizarea frecventă în biserică.

[39] În general pentru semnificațiile actului ctitoricesc, vezi Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 137–175; Arcadie M. Bodale, *Semnificațiile actelor ctitoricești în Evul Mediu românesc*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol", XLII, 2005, p. 17–56. Pentru motivațiile comisionării de carte liturgică, vezi Idem, *Actul de ctitorire și cartea liturgică în Țările Române*, în „Xenopoliana", Iași, anul XII, nr. 1–4, 2004, p. 55–89.

[40] Axinia Džurova, *La miniatura bizantina. I manoscritti miniati e la loro diffusione*, Milano, Jaca Books, 2001, p. 7.

[41] Idee explicit formulată în inscripția dedicatorie a unui *Tetraevangheliar* mai târziu, donat mănăstirii Putna de către logofătul Petru Albotă, în 1569: „[...] am făcut această Tetraevanghelie și am dat-o mănăstirii Putna întru pomenirea mea și a părinților mei. De aceea, părinților, mă rog dacă cineva va începe să citească în ea lucruri de mântuire, pomeniți-ne și pe noi în sfintele voastre rugăciuni, ca și pe voi să vă pomenească Hristos întru împărăția sa cerească, Amin."; Paulin Popescu, *Manuscrise slave din mănăstirea Putna* (I), în „Biserica Ortodoxă Română", LXXX, nr. 1–2, 1962, p. 121.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

constând în reprezentarea *Pogorârii la Iad* şi, respectiv, a icoanei de hram a bisericii destinatare. Ori semnificaţia primordială a temei *Pogorârii* se referă tocmai la triumful final al lui Iisus asupra morţii şi eliberarea sufletelor celor drepţi[42].

O altă categorie consistentă de manuscrise ştefaniane o constituie mineiele – texte liturgice în care sunt indicate pe luni şi pe zile slujbele religioase dedicate sfinţilor şi sărbătorilor din calendarul ortodox[43]. În ciuda faptului că niciuna nu s-a păstrat intactă, marile mănăstiri şi biserici domneşti posedau cu siguranţă serii complete de mineie pentru cele douăspreceze luni ale anului[44]. Multe dintre ele conţineau la final aşa-numitele proloage, care narau pe scurt faptele şi vieţile sfinţilor. Inventarierea şi cercetarea acestor fragmente hagiografice, comparativ cu cele bizantino-slave, ar putea contribui decisiv la studiul cultului sfinţilor în Moldova medievală. Din păcate, un asemenea demers se lasă încă aşteptat în istoriografia românească.

Cele mai numeroase manuscrise ştefaniene provin din scriptoriul Mănăstirii Putna, destinată încă de la întemeiere să devină un important nucleu de carte manuscrisă şi miniată[45]. Că Putna era investită deja cu un statut privilegiat o sugerează grija voievodului ca viitoarea sa necropolă să dispună din timp de cărţile liturgice necesare oficierii slujbei[46], precum şi opţiunea elitistă ca acestea din urmă să fie copiate la Neamţ – cel mai prestigios centru cărturăresc al vremii. După sfinţire, Putna avea să devină un centru foarte activ în copierea de manuscrise. În primii ani s-au copiat aici cu precădere texte liturgice (*Tetraevangheliarul*, *Praxiu*

[42] Gabriel Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Paris, Fontemoign Éditeurs, 1916, p. 616.

[43] Ene Braniştе, *Liturgica generală*, Ediţia a IV-a, Galaţi, Editura Partener, 2008, p. 407–408.

[44] Se ştie că o asemenea colecţie a fost copiată în anul 1467, din poruncă domnească, pentru mănăstirea Putna; vezi Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 37–38, 43, 148. Autorul a stabilit că la baza lor stăteau cele ale lui Gavril Uric de la Neamţ, ceea ce implică o continuitate tematică cu manuscrisele de epocă precedentă. O altă serie completă de mineie a fost comandată de Ştefan cel Mare în anul 1504, pentru recenta sa ctitorie de la Dobrovăţ; vezi Valentina Pelin, *op. cit.*, p. 118. Un secol mai târziu, Ieremia Movilă dona un set de 12 mineie bisericii Înălţării Domnului din Suceava: „[...] am cumpărat aceste cărţi de rugăciune, numite 12 Mineie pe 12 luni şi le-am dat pentru podoabă în ruga noastră, sfintei biserici [...]"; vezi Olimpia Mitric, *Catalogul manuscriselor slavo-române din biblioteca Mănăstirii Sucevița*, Suceava, Editura Universităţii, 1999, p. 13, nota 3.

[45] Aşa cum o sugerează transferul arhimandritului loasaf şi a altor călugări de la Neamţ în noua ctitorie – gest simbolic, menit între altele să sporească prestigiul Putnei şi prin transformarea ei în centru cărturăresc; Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 43–51, unde autorul presupune chiar o decădere a scriptoriului de la Neamţ în anii imediat următori inaugurării Putnei. Ulterior, s-a vorbit mai degrabă de un recul momentan al notorietăţii Neamţului şi nu neapărat de o decădere; vezi Ovidiu Pecican, *Troia, Veneţia, Roma. Studii de istoria civilizaţiei europene*, Cluj-Napoca, 1998, p. 27; Liviu Pilat, *Biserică şi Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în „Analele Putnei", anul I, nr. 1, 2005, p.134.

[46] Încă din anul 1467 se copia deja, din iniţiativa domnitorului, o serie de 12 *Mineie* destinate Putnei, în condiţiile în care aceasta a fost sfinţită abia la 3 septembrie 1469; Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 43–44. Pentru împrejurările şi data sfinţirii Putnei, vezi Liviu Pilat, *Sfinţirea Mănăstirii Putna*, în „Analele Putnei", anul I, nr. 2, 2005, p. 37–44.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

şi *Psaltirea*), probabil de călugării nemţeni, urmând modelele aduse cu ei, pentru ca după anul 1470 să se transcrie numai cărţi de învăţătură religioasă şi îndrumare a vieţii monahale[47]. Între acestea din urmă, de proveniență putneană certă sunt două codice cuprinzând *Viaţa şi cuvântările Sf. Ioan Gură de Aur*, *Leastviţa lui Ioan Sinaitul* şi un *Sbornic*[48]. Textele copiate la Putna veneau în primul rând în întâmpinarea nevoilor liturgice şi spirituale ale mănăstirii, dar şi pentru a satisface patronajul domnesc de carte religioasă destinată altor lăcaşuri de cult, din ţară sau de la Muntele Athos[49].

Comparativ cu manuscrisele moldoveneşti din prima jumătate a secolului al XV-lea, s-a observat că cele de epocă ştefaniană nu mai trădează aceeaşi predilecţie pentru texte de obârşie isihastă[50]. Mai mult, selecţia scrierilor pare să indice o orientare spre trecut, spre scrierile întemeietoare ale tradiţiei creştine, nemaireflectând racordarea cu ceea ce se petrecea în plan cultural în alte centre de spiritualitate ortodoxă ale vremii. Detaliul ar putea deveni relevant mai ales în contextul controversei privind ipoteza ruperii legăturilor canonice dintre Biserica moldovenească şi Patriarhia Ecumenică în timpul domniei lui Ştefan cel Mare[51],

[47] Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 45.

[48] Vezi Mihai Berza, *Miniaturi şi manuscrise...*, p. 376, 379, 390, 441. Opţiunea pentru operele Părinţilor capadocieni ai Bisericii (mai ales cele ale Sf. Ioan Hrisostomul) a fost în general interpretată ca reflex al influenţelor dinspre curentul isihast; vezi Ion-Radu Mircea, *Relations littéraires...*, p. 491–492; Dan Ioan Mureşan, *Isihasmul...*, p. 15. Luând în calcul şi preferinţa evidentă pentru celebra *Leastviţă* a lui Ioan Sinaitul, constatarea de mai sus pare să susţină ideea orientării isihaste a centrului cărturăresc de la Putna, cel puţin în prima fază a funcţionării sale.

[49] S-au păstrat doar două manuscrise despre care se ştie că au fost copiate din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mănăstirea Zograf: un *Apostol* şi un text ascetic, *Cuvintele pustniceşti ale avvei Dorothei*; vezi Mihai Berza, *Miniaturi şi manuscrise...*, p. 372, 392. Ultimul codice conţine în cea de-a doua parte vieţi de sfinţi adăugate la o dată necunoscută de către copistul Ioan. Ulterior, el a aparţinut mănăstirii Bisericani, ceea ce l-a determinat pe Emil Turdeanu să considere că deşi fusese destinat Mănăstirii Zograf, manuscrisul a rămas în Moldova; vezi Idem, *Manuscrisele slave...*, p. 60–64. Ni se pare interesantă în acest sens, tocmai completarea sa cu vieţi de sfinţi din Pateric, în măsură să reflecte contextul local al utilizării scrierii.

[50] Aprecierea îi aparţine lui Al. Elian, care explică această situaţie prin natura contactelor culturale şi spirituale ale Moldovei cu Bizanţul în epocă. În opinia sa, faza reprezentată de activitatea copistului Gavril Uric – care scrisese într-o perioadă contemporană cu existenţa Bizanţului, într-un cerc monastic de certă orientare isihastă şi într-un contex cultural marcat de reforma literară şi liturgică iniţiată de patriarhul Eftimie al Târnovei – avea să fie urmată în perioada lui Ştefan cel Mare de contactul cu literatura patristică prebizantină de limbă greacă, pentru care Bizanţul a fost la rândul său un intermediar; vezi Idem, *op. cit.*, p. 173.

[51] Ideea autocefaliei de facto a Bisericii moldoveneşti după anul 1453 este mai veche în istoriografie; vezi Ştefan S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea" Bizanţului: prima „operă" a spătarului Nicolae „Milescu"*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»", XXII, nr. 2, 1985, p. 441–460. Pentru teza întreruperii legăturilor canonice cu Patriarhia după 1453, vezi Liviu Pilat, *Ioachim, Theoctist I şi sfârşitul „perioadei bizantine"*, în „Analele Putnei", anul I, nr. 2, 2005, p. 73–90; Idem, *Între Roma şi Bizanţ...*, p. 348–356. Opinia contrară, la Dan-Ioan Mureşan, *Patriarhia ecumenică şi Ştefan cel Mare. Drumul sinuos de la surse la interpretare*, în vol. *In memoriam Alexandru Elian*, Timişoara, Arhiepiscopia Timişoarei, 2008, p. 87–180.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

ilustrând însemnătatea pe care studiul manuscriselor o poate avea pentru istoria ecleziastică.

Sub aspectul conţinutului, literatura religioasă în discuţie este de preponderentă audienţă monastică, ceea ce nu face decât să întărească ideea monopolului centrelor mănăstireşti asupra producţiei şi receptării de carte manuscrisă în epocă. Curioasă şi greu interpretabilă rămâne puţinătatea *Liturghierelor*[52] şi lipsa totală a *Tipicelor* între cărţile liturgice păstrate din această perioadă. Dacă dispariţia în timp a celor dintâi se poate explica şi datorită obiceiului înhumării preotului de mir împreună cu liturghierul său[53], absenţa *Tipicelor* este cu atât mai stranie cu cât se ştie că astfel de scrieri circulaseră în Moldova încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea[54].

La finalul trecerii în revistă a literaturii religioase de epocă ştefaniană, merită menţionată cu titlu excepţional singura scriere teologică originală păstrată – un tratat de mici dimensiuni referitor la un aspect ritualic, interpretat prin prisma deosebirilor dintre catolicism şi ortodoxie[55]. Scris de către episcopul Vasile al Romanului, micul tratat constituia răspunsul adresat mitropolitul Gherontie al Moscovei la întrebarea acestuia despre sensul în care să se desfăşoare procesiunile ce înconjurau biserica sau altarul[56]. Bazându-se pe tradiţia răsăriteană urmată în Biserica moldovenească, episcopul Romanului argumenta liturgic şi teologic că asemenea procesiuni trebuiau să se facă cu faţa spre răsărit[57]. Episodul reflectă nu numai erudiţia reprezentanţilor şcolii locale de teologie, dar şi contactele spirituale şi dialogul cu alte centre ortodoxe. Mai mult, el sugerează că din perspectiva mitropolitului rus, confruntat cu neînţelegeri grave în sânul propriei Biserici,

[52] Se consideră îndeobşte că *Liturghierul* păstrat la Biblioteca Academiei din Cluj (BAR Cluj, ms. sl. 2) aparţine epocii ştefaniene, fiind inventariat ca atare; vezi Mihai Berza, *Miniaturi şi manuscrise*..., p. 432–434; Valentina Pelin, *Manuscrise din domnia lui Ştefan cel Mare* (II), în „Analele Putnei", IV, nr. 2, 2008, p. 305–306. De curând însă, Maria Magdalena Szekely a demonstrat convingător că manuscrisul în discuţie datează din secolul al XVII-lea; vezi Eadem, *În jurul datării* ***Liturghierului*** *lui Ghervasie de la Putna*, comunicare susţinută în cadrul Conferinţei „Colocviile Putnei", IX, 14–17 iulie 2010. În afară de acesta, au mai fost atribuite epocii ştefaniene două *Liturghiere*, însă niciunul nu menţionează cu certitudine anul copierii, vechimea lor fiind stabilită tentativ prin analiza hârtiei; Eadem, *Manuscrise*...(I), p. 117.

[53] Mircea Păcurariu, alocuţiune rostită la sesiunea ştiinţifică *500 ani de tipar românesc*, Academia Română, 10 decembrie 2008, apud Zamfira Mihail, *op. cit.*, p. 192, nota 18.

[54] Ioan Iufu, *Despre prototipurile literaturii*..., p. 513; Olimpia Mitric, *Catalogul*..., p. 56–57. În ceea ce priveşte lipsa *Tipicelor* pentru epoca lui Ştefan cel Mare, prudenţa ne cere să luăm în calcul şi posibilele distrugeri ulterioare, cu menţiunea că acestea nu ar putea explica totuşi dispariţia lor in corpore.

[55] Vezi Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*..., p. 37–38; Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave*..., p. 80–81.

[56] Întrebarea mitropolitului Moscovei fusese pusă în contextul unei dispute cu marele cneaz Ivan Vasilievici III, prilejuită de sfinţirea catedralei Uspeniei din Kremlin (1478); vezi G. Mihăilă, *Manuscrisele slavo-române din colecţia lui N. P. Pogodin* (I), în „Romanoslavica", XXIV, 1986, p. 236–237.

[57] Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 81.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

răspunsul arhiereului din Moldova şi practica rituală de aici erau considerate în cadrul disputei liturgice interne.

O categorie aparte de manuscrise ştefaniene o reprezintă pravilele sau nomocanoanele – scrieri cu caracter religios şi juridic, aflate la graniţa dintre literatura bisericească şi cea laică. Combinând elemente de doctrină ortodoxă (*canoane* bisericeşti şi legi ale statului în materie ecleziastică) cu legislaţia seculară în chestiuni penale sau civile, dar şi cu alte informaţii auxiliare de procedură, *Pravilele* constituiau instrumente juridice indispensabile atât pentru Biserică, cât şi pentru autoritatea politică[58]. Primele redactări moldoveneşti datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea şi reprezintă copii după traducerea sud-slavă a celebrei *Syntagme* a lui Matei Vlastares. Deşi toate erau destinate unor biserici[59], una dintre ele nu provine din mediul monahal, fiind redactată de un grămătic domnesc[60] – indiciu că *pravila* era cunoscută şi probabil folosită şi la curte. Faptul că textele moldoveneşti reproduc versiunea integrală a *Syntagmei*, cuprinzând atât normele referitoare la cler şi călugări, cât şi pe cele referitoare la mireni[61], pare să susţină aceeaşi idee. Aşadar, la numai câteva decenii după căderea Constantinopolului, cele dintâi codificări juridice scrise ale Moldovei, ce aveau să joace un rol constituţional, în sensul medieval al termenului[62], păstrau simbioza dreptului canonic cu cel mirean, după uzanţa fostului Bizanţ şi a statelor slave de la sudul Dunării.

Deşi depăşeşte limitele studiului de faţă, menţionăm succint că epocii ştefaniene îi sunt atribuite şi începuturile cronisticii moldoveneşti[63]. Chiar dacă primele relatări despre istoria Moldovei s-au păstrat în copii de secol XVI, se consideră că prototipul lor comun a fost o cronică oficială de curte, scrisă în mai

[58] Liviu Stan, *Pravila lui Alexandru cel Bun şi vechea autocefalie a Mitropoliei Moldovei*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", XXXVI, nr. 3–4, 1960, p 195–196; de consultat cu precauţie în ceea ce priveşte argumentul central.

[59] Valentin Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1980, p. 106–107.

[60] Vezi Mihai Berza, *Miniaturi şi manuscrise...*, p. 378, 443.

[61] Se ştie că în lumea sud-slavă au circulat două versiuni ale *Syntagmei* lui Vlastares, ambele bazate pe traducerea sârbească de secolul al XIV-lea: o versiune completă, care reda întocmai textul originalului şi, respectiv, una prescurtată, care păstra numai normele de drept civil şi servea mai ales necesităţilor de stat; vezi Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 53–54.

[62] Vezi Dan Ioan Mureşan, *Rêver Byzance. Le dessein du prince Pierre Rareş de Moldavie pour libérer Constantinople*, în *Études byzantines et postbyzantines*, vol. IV, Bucureşti, 2001, p. 213–214.

[63] Istoriografia referitoare la cronicile slavo-române este extrem de vastă, analiza ei în detaliu depăşind limitele studiului de faţă, interesat mai degrabă de includerea acestor scrieri în cadrul fenomenului mai larg al producţiei şi circulaţiei de manuscrise în Moldova medievală. Pentru o privire generală asupra raporturilor dintre cronicile moldoveneşti şi genurile istoriografice bizantine sau sud-slave, vezi G. Mihăilă, *Istoriografia română veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă*, în „Romanoslavica", 15, 1967, p. 157–198.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

multe etape la curtea lui Ştefan cel Mare, de către dieci de cancelarie[64]. Redactarea acesteia în cancelaria domnească, reprezintă singurul efort cărturăresc ce eludează monopolul bisericesc asupra culturii scrise în Moldova secolului al XV-lea.

Cronica în discuţie avea să fie completată în primele decenii ale veacului al XVI-lea cu partea mult mai ambiguă referitoare la începuturile statale moldoveneşti, de la întemeierea plasată în anul 1359, până în anul 1457[65]. Tot în această perioadă ea a trecut în mediile mănăstireşti, fiind copiată şi prelucrată mai întâi Putna, iar apoi în alte centre mănăstireşti. Dacă diversele variante care au rezultat[66] au rămas anonime, cronicile moldoveneşti de secol XVI sunt opera unor învăţaţi cu o concepţie mai elaborată asupra scrisului istoric, care au ţinut să-şi dezvăluie identitatea şi motivaţiile. Este vorba despre cele trei panegirice domneşti alcătuite din poruncă voievodală de către călugării Macarie, Eftimie şi Azarie, sub influenţa unor texte cunoscute în cercurile cărturăreşti din Moldova, precum *Vieţile regilor sârbi* şi, mai ales, *Cronica universală* a lui Constantin Manasses[67].

Prima dintre ele, cronica învăţatului Macarie, rupe total cu tradiţia însemnărilor analistice de secol XV şi constituie modelul pentru continuatorii ei, respectiv Eftimie şi Azarie. Scrisă într-un stil retoric elitist, ea reprezintă prima încercare de integrare a istoriei Moldovei în context universal, după modelul bizantin. Datorită împrumuturilor masive din Manasses, scrierea lui Macarie a fost multă vreme subapreciată în istoriografia românească, fiind considerată doar un plagiat nereuşit a unui compilator „bombastic şi ridicol"[68]. O primă reparaţie în receptarea ei în istoriografie i se datorează lui G. Mihăilă[69], cel care a subliniat

[64] Cuprinzând exclusiv nararea amplă a domniei lui Ştefan cel Mare, ea a stat la baza cronicilor de secol XVI; vezi Ştefan Andreescu, *Le débuts de l'historiographie en Moldavie*, în „Revue roumaine d'histoire", 12, 1973 (reprodus în traducere românească în vol. *Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504–2004. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, la care vom face trimiterile în lucrarea de faţă), p. 225–228; Leon Şimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare*, în *Ibidem*, p. 238–244.

[65] Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 229–233. Autorul consideră că această primă cronică a întemeierii Moldovei a fost scrisă în cancelaria lui Ştefan cel Tânăr, datând aşadar din anii 1517–1527.

[66] Între ele, s-au păstrat până astăzi: *Letopiseţul anonim al Moldovei*, *Cronica moldo-germană*, *Cronica de la Putna* (în două variante), *Cronica moldo-polonă* şi *Cronica moldo-rusă*; vezi *Ibidem*, p. 225–228.

[67] Se ştie că pe fundalul interesului sporit pentru istoriografie din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în contextul unei prezenţe sârbeşti efective la curtea moldovenească, călugărul Azarie a copiat în anul 1567 un manuscris conţinând *Vieţile regilor şi arhiepiscopilor sârbi*, pe care l-a transpus din slavona de redacţie sârbă în cea de redacţie bulgară, cu scopul de a-i asigura o difuzare mai largă la noi; vezi Ion Radu Mircea, *«Les vies des rois et archevêques serbes» et leur circulation en Moldavie*, în „Revues des Études Sud-Est Européens", IV, nr. 3–4, 1966.

[68] Aprecierea defavorabilă a cronicii lui Macarie îşi are începuturile în opiniile negative ale slavistului Ioan Bogdan, preluate ulterior de majoritatea istoricilor şi criticilor literari. Pentru o discuţie critică a istoriografiei problemei, vezi Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Seria Artă plastică, 32, 1985, p. 35–37.

[69] G. Mihăilă, D. Zamfirescu, *Literatura română veche (1402–1647)*, I, Bucureşti, 1969, p. 171.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

valoarea documentară şi literară a scrierii independent de modelul bizantin. Lui Sorin Ulea îi revine însă meritul de a fi oferit o cu totul altă grilă interpretativă, pornind de la o mai atentă contextualizare a întregii creaţii literare şi iconografice atribuite învăţatului călugăr în cadrul curentului literar isihast, caracterizat de aceeaşi retorică complicată şi de stilul „înalt"[70]. Departe de a fi doar un obscur compilator, Macarie ni se relevă astfel ca un mare cărturar, bun cunoscător al literaturii sud-slave şi bizantine, care nu s-a limitat doar la copierea textelor bizantine ce i-au servit drept model, ci a scris o cronică moldovenească ce răspundea cerinţelor locale şi se încadra totodată spiritualităţii vremii. Creator de şcoală istoriografică[71], episcopul Romanului a fost poate cea mai marcantă personalitate culturală a secolului XVI moldovenesc, când vocile individuale ale unor ierarhi cărturari se fac mult mai prezente comparativ cu veacul anterior.

Lui i se datorează şi o inovaţie de mare însemnătate privind redactările în slavonă ale *Syntagmei* lui Matei Vlastares, scriere foarte răspândită în lumea slavă. La cererea voievodului Alexandru Lăpuşneanu şi a mitropolitului Grigorie, Macarie a copiat o nouă versiune slavă a cunoscutului nomocanon, organizându-i însă articolele în ordinea alfabetului chirilic şi nu a celui grecesc, aşa cum se obişnuise până atunci[72]. Rearanjarea pravilei într-o ediţie mai practică trădează în autorul ei un bun cunoscător al acesteia, care probabil o utilizase în calitate de egumen al mănăstirii Neamţului şi apoi de episcop de Roman[73]. În mod curios însă, noua versiune a *Syntagmei* a rămas fără filiaţie în Moldova, neavând reproduceri locale ulterioare[74].

Concluzia care se desprinde în urma acestei succinte treceri în revistă a literaturii istorice şi juridice de secol XVI este că realizările notabile în domeniu s-au făcut sub auspiciile patronajului domnesc şi a marilor ierarhi, prin mâna unor eruditi cărturari clerici, care se revendicau de la vechiul curent literar slavon de factură isihastă, iniţiat de patriarhul Eftimie al Tîrnovei şi continuat în Moldova în cercurile din jurul mitropolitului Teoctist al II-lea.

[70] Vezi întreaga demonstraţie la Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate...*, p. 14–48.

[71] Macarie l-a influenţat decisiv pe ucenicul său, Eftimie, iar Azarie s-a inspirat atât din cronica primului, cât şi direct din lucrarea lui Manasses; vezi G. Mihăilă, *Istoriografia română veche...*, p. 192. Un alt ucenic al lui Macarie este călugărul Isaia de la Mănăstirea Slatina, devenit ulterior episcop de Rădăuţi, şi despre care se ştie că a copiat o serie de cronici; vezi A. V. Boldur, *Biserica Ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Bogdan al III-lea şi Ştefăniţă*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", XLIII, nr. 3–4, 1967, p. 256.

[72] Dan-Ioan Mureşan, *Rêver Byzance...*, p. 214–216; Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 32.

[73] S-a arătat că noua pravilă era destinată uzului intern, chiar dacă ulterior copia realizată de Macarie urma să fie oferită de către domnul moldovean ţarului Ivan cel Groaznic, fără să fi ajuns vreodată la destinaţie însă; vezi G. Mihăilă, *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografiei slavo-române*, în Idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p. 281–284.

[74] Emil Turdeanu, *Autori, copişti, zugravi şi legători de manuscrise în Moldova (1552–1607)*, I, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»". Iaşi, XXX, 1993, p. 55.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

Cea mai consistentă parte a manuscriselor moldoveneşti de secol XVI aparţine însă literaturii religioase, copiate fie în scriptoriile marilor mănăstiri (Neamţ, Putna, Moldoviţa, Voroneţ, Slatina etc.), fie izolat, de dieci sau preoţi de mir cunoscători de limbă slavonă[75]. Comparativ cu secolul al XV-lea, se observă o substanţială creştere a numărului cărţilor de cult păstrate şi o diversificare a categoriilor de donatori. Nu numai domnii sau înalţii dregători comandă acum manuscrise religioase, ci şi laici mai cu stare, târgoveţi, simpli preoţi sau călugări, chiar şi bresle orăşeneşti[76]. Faptul ilustrează, pe de o parte, că transcrierea cărţilor liturgice se extinsese dincolo de zidurile mănăstirilor specializate din vechime în producerea lor, iar pe de altă parte că deveniseră mai accesibile ca preţ. Ca urmare, ele sunt mult mai răspândite în secolul al XVI-lea, constituind din ce în ce mai des obiectul daniilor către Biserică. Asociate odoarelor sfinte (mai ales atunci când erau ferecate în metale preţioase), manuscrisele bisericeşti erau comisionate ca parte integrantă a actului de ctitorire, motivaţia ultimă fiind întotdeauna rugăciunea pentru mântuirea sufletului[77].

Nu toate aceste codice urmau să fie folosite exclusiv în biserică, unele fiind destinate uzului personal al ierarhilor sau călugărilor, caz în care dobândeau statutul unor bunuri patrimoniale ce puteau fi vândute, răscumpărate sau lăsate moştenire[78]. Că cei care le citeau efectiv erau mai ales oamenii bisericii o sugerează nu numai bunul simţ logic, ci şi inscripţia copistului unui

[75] Secolul al XVI-lea oferă numeroase exemple de manuscrise liturgice copiate de preoţi de mir. Alteori, aceştia îşi procurau contra cost cărţile de care aveau nevoie în biserică: „Această carte a scris-o păcătosul diac Gavril. Această carte am scris-o pentru 12 zloţi. Eu am scris cu mare strâmtoare şi supărare şi cu grea muncă fratelui meu iubit şi prieten popă Ştreaşină din Sărăcineşti [...], sau „Eu, diacul Ştefan am scris pentru popa Ivaşcu din Berdeleşti pentru un bou [...]", vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 9–12, 13.

[76] Ca, de pildă, *Tetraevangheliarul* din anul 1570, comandat de „breasla zugravilor" din Suceava pentru o biserică nenumită din oraş. În mod sugestiv, coperta din spate a ferecăturii este decorată cu icoana „Sfântului Luca, evanghelist şi zugrav" – patronul breslei pictorilor de biserici; vezi Emil Turdeanu, *Autori, copişti...*, p. 66. Manuscrisul amintit constituie, de altfel, unica sursă documentară pentru existenţa unei asemenea bresle în Suceava medievală.

[77] Fie explicit menţionată: „[...] şi a dat pentru rugăciunea sa şi pentru sufletul său [...]"; vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 148–149, fie redusă la formula generică „pentru sufletul": „A plătit popa Mihail de la Dănceşti drept 25 galbeni pentru sufletul său şi pentru sufletul soţiei sale şi pentru sufletul copiilor săi şi pentru sufletul părinţilor şi cu tot neamul"; vezi Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Manuscrise slave în colecţii din Moldova* (I), în „Romanoslavica", 18, 1972, p. 278–281. În unele cazuri sunt menţionate doar numele persoanelor pentru care se cer rugăciuni în urma donaţiei, scopul fiind subînţeles: „[...] a răscumpărat-o mult păcătosul robul lui Dumnezeu Simeon şi soţia lui Comană şi copii lui Neagul, Mărie, şi Anton şi Voica şi Stanca şi tatăl lui Blaga, şi Dobra şi Stănilă, Neaga Moş şi Neaga şi Stănilă şi iarăşi Stănilă, Dumitran, Stana, Neacşa, Gavriil, Stana, Mărinca, Măriica [...]"; *Ibidem*, p. 268–270.

[78] „Această carte de Dumnezeu inspirată [...] m-am străduit eu, smeritul Dosoftei, arhimandrit al Putnei, şi am făcut-o să-mi fie pomană; şi după plecarea mea dintru cele de aici cu blestem am lăsat-o să fie a ucenicului meu, ieromonahului Theodor."; vezi Olimpia Mitric, *Tezaurul de manuscrise din timpul domniei lui Ieremia Movilă*, în vol. *Movileştii. Istorie şi spiritualitate românească*, II, Sfânta Mănăstire Sucevita, 2006, p. 71.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

Tetraevangheliar din 1515, care enumeră posibilii săi cititori[79]. Manuscrisele mai speciale (fie datorită notorietății autorului, fie datorită realizării excepționale) se bucurau de un statut privilegiat. O inscripție mai târzie a *Psaltirii* copiată în 1523 de cronicarul Macarie, pentru mitropolitul Theoctist al II-lea arată că aceasta a fost răscumpărată ulterior de la mănăstirea Neamț, în schimbul substanțialei sume de treizeci de taleri de argint și a unei alte *Psaltiri*, de către mitropolitul Teofan – ucenic și admirator al cărturarului[80]. Intenția răscumpărătorului era să dăruiască codicele mănăstirii Râșca, acolo unde fusese înmormântat Macarie, adică să-l restituie simbolic autorului său. Importanța deosebită atribuită *Psaltirii* în noua locație, precum și câteva sugestii privind utilizarea unui astfel de manuscris reies din dispoziția ca ea să fie citită numai în Postul Mare, „iară într-alte dzile preste an să nu o poarte nici în beserică, nici prin chilii... pentru acea știind-o că-i scrisă de mâna episcopului Macarie"[81].

Un alt caz excepțional (documentat tot printr-o inscripție ulterioară[82]) este cel al celebrului *Tetraevangheliar* din 1473, copiat de ieromonahul Nicodim de la Putna, pentru Mănăstirea Humorului. El conține unicul portret miniat păstrat al lui Ștefan cel Mare în calitate de donator[83], ceea ce i-a conferit încă de la început un statut special. Ferecat în argint aurit, manuscrisul era socotit un odor de preț de către călugări. Ca dovadă, grija cu care a fost trimis peste munți în anul 1538, la cetatea Ciceului, pentru a-l feri din calea pericolului otoman iminent. Acolo îl va găsi Petru Rareș, domnul fugar, care nu avea să se mai despartă de el pe parcursul lungii sale pribegii. Mai mult decât o expresie a pietății lui Rareș sau a considerației față de amintirea părintelui său, gestul schițează un context nuanțat pentru funcțiile îndeplinite de un asemenea manuscris. Este posibil ca voievodul izgonit de la tron să fi purtat cu sine codicele la Constantinopol și din rațiuni politice, urmărind să obțină un plus de legitimitate în negocierile pentru reobținerea domniei, prin invocarea prestigioasei filiații ștefaniene. Însă calculele diplomatice au jucat cu siguranță un rol secundar în raport cu rolul apotropaic al manuscrisului ce conținea sfânta scriptură și portretul faimosului său tată, într-un moment dificil, în care Rareș se prezenta la curtea păgână pentru a-și redobândi libertatea și tronul.

[79] „Această carte am scris: cetiți, îndreptați și nu mă blestemați, părinți, popi și călugări și dieci, cetiți și nu mă blestemați [...]; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 9–12.

[80] Vezi textul inscripției la P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, Editura Academiei, 2003, p. 343–344. Despre contextul inițial al copierii *Psaltirii* și semnificațiile ei la Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 a 1552*, în Idem, *Études de littérature roumaine et d'écrites slaves et grecs de Principautés Roumaines*, Leiden, E. J. Brill, 1985, p. 164; Idem, *Oameni și cărți...*, p. 257–260.

[81] P. P. Panaitescu, *Catalogul...*, p. 344.

[82] Pentru traducerea inscripției care menționează aceste informații și pentru o reconstituire a evenimentelor, vezi Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave...*, p. 48–51.

[83] Mihai Berza, *Miniaturi și manuscrise...*, p. 379–388; Reprezentarea lui Ștefan cel Mare în genunchi, în fața tronului pe care stau Fecioara cu Pruncul, oferindu-le manuscrisul, este cea mai veche figurare a unui ctitor de carte în miniatura românească; pentru o analiză a imaginii vezi Tereza Sinigalia, *Entre l'Orient...*, p. 5–14.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

Dintr-o astfel de perspectivă, *Tetraevanghelul* devenea un însemn şi totodată un garant al apartenenţei confesionale a purtătorului său, dar şi un obiect sacru în măsură să confere protecţie într-un mediu ostil. Odată reîntors în domnie, în anul 1541, Rareş îl va înapoia călugărilor de la Humor, restituindu-i astfel funcţia liturgică primordială.

Şi din punctul de vedere al conţinutului, cărţile liturgice de secol XVI sunt mult mai variate decât cele din perioada precedentă. Fondul codicologic păstrat arată că laici şi clerici comandă în continuare un număr mare de tetraevangheliare, dar şi psaltiri, apostol, mineie, la care se adaugă acum alte tipuri de manuscrise religioase, ca de pildă *Triodul*[84] şi semnificativ mai multe liturghiere şi tipice. Cuprinzând orânduiala şi indicaţiile rituale ale desfăşurării serviciului divin pentru întreg anul bisericesc[85], acestea din urmă asigurau uniformizarea cultului în cadrul unei Biserici. Nu întâmplător, ele fac preponderent obiectul daniilor înalţilor ierarhi către ctitoriile cele mai importante din ţară.

Relevant în acest sens este cazul *Tipicului Lavrei Sf. Sava din Ierusalim,* copiat la Mănăstirea Putna în anul 1523, din porunca mitropolitului Teoctist al II-lea, pentru mănăstirea Neamţ, unde era egumen cărturarul Macarie[86]. S-a sugerat că scrierea fusese oferită lui Macarie ca răspuns la gestul acestuia din urmă de a copia (tot în anul 1523) şi dărui mitropolitului *Psaltirea* despre care am amintit deja[87]. Nu este exclus însă ca Macarie însuşi să fi cerut superiorului său un nou *Tipic* pentru mănăstirea pe care o păstorea. Comanda mitropolitană, precum şi faptul că însuşi arhimandritul Putnei s-a îngrijit personal de redactarea manuscrisului[88] arată importanţa sa deosebită. Ne putem întreba dacă implicarea directă a acestor ierarhi nu trădează şi preocuparea pentru realizarea unei copii cât mai acurate a tipului liturgic ierusalimitan, destinată uneia dintre cele mai importante mănăstiri ale vremii – cu siguranţă cea mai mare depozitară şi furnizoare de texte religioase în Moldova. Cu atât mai mult cu cât informaţia de la sfârşitul inscripţiei dedicatorii – *cele vechi ale mănăstirii le-am adus la mitropolie* – pare să indice controlul direct al mitropoliei asupra circulaţiei *Tipicelor*. În acelaşi timp, detaliul amintit atestă existenţa unui *Tipic* mai vechi la Neamţ, probabil de secol XV[89], rămas nedocumentat altfel. Mai mult, din moment ce

[84] *Triodul* cuprinde rânduiala serviciului divin pentru o perioadă de zece săptămâni, cuprinse imediat înainte de Postul Mare şi până la Paşte; vezi Ene Braniştе, *op. cit.*, p. 404–405.

[85] *Ibidem*, p. 409–410.

[86] Vezi inscripţia dedicatorie: „Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea Sfântului Duh, s-a scris acest Tipic **cu dania şi porunca mitropolitului chir Theoctist,** cu mâna arhimandritului chir Siluan de la Putna şi l-a dat cinstitului acestui locaş al sfintei Înălţări a lui Hristos dela Neamţ, să fie pentru pomenirea şi rugăciunea celui care l-a dat şi a celui care l-a scris şi a părinţilor lor, în vremea egumenului Macarie, în anul 7031 (1523): cele vechi ale mănăstirii le-am adus la mitropolie."; vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, p. 129.

[87] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi...*, p. 257; Idem, *L'activité littéraire...*, p. 164.

[88] De altfel, donaţia este făcută în numele ambilor ierarhi, aşa cum menţionează explicit inscripţia.

[89] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi...*, p. 263.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

manuscrisul în discuție a fost copiat de egumenul putnean, este de presupus că și Putna deținea un astfel de text[90]. Faptul nu este lipsit de importanță, ținând cont că tipicele lipsesc cu desăvârșire între manuscrisele păstrate din perioada precedentă.

Răspândirea *Tipicului Lavrei Sf. Sava din Ierusalim* în lumea ortodoxă s-a făcut sub auspiciile reformei liturgice inițiate în cercurile isihaste constantinopolitane la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea. Cu precădere prin efortul reformator al patriarhului isihast Filotei Kokkinos, bisericile din Constantinopol adoptă tipul liturgic ierusalimitan, care se va răspândi ulterior și în lumea slavă, prin intermediul traducerilor lui Eftimie de Târnovo și Ciprian Țamblac, cu scopul omogenizării liturgice treptate a Bisericilor ortodoxe din aria de influență bizantină[91]. Grija deosebită arătată la 1523 de către arhiereii moldoveneni pentru copierea și implicit folosirea *Tipicului* amintit în mănăstirile de prim rang ale țării reflectă ecoul târziu al aceleiași mișcări. Dată fiind absența lor între manuscrisele de secol XV care s-au păstrat, nu este exclus ca revirimentul transcrierii în mediile monastice locale, la inițiativa și sub îndrumarea atentă a înaltei ierarhii ecleziastice, a rânduielii liturgice ierusalimitane – adică a tipicului Bisericii constantinopolitane la momentul respectiv[92], să indice reluarea unor contacte bisericești mai susținute cu Patriarhia în secolul al XVI-lea. În contextul atât de disputatei chestiuni a raporturilor canonice ale Bisericii moldovenești cu Patriarhia Ecumenică[93], cercetarea atentă a manuscriselor copiate în epocă ar putea aduce așadar sugestii relevante.

De altfel, preocuparea pentru omogenizarea liturgică și cultuală traspare și din producția mult mai consistentă de-a lungul veacului al XVI-lea de *Liturghiere* – cartea liturgică cea mai importantă în oficierea cultului, care cuprinde cântările și ritualul euharistic[94]. În general comisionate de către clerici, ele devin din ce în ce mai des obiectul daniilor domnului și chiar a boierilor către ctitoriile lor, către sfârșitul perioadei de care ne ocupăm[95]. În rândul cărților liturgice copiate din inițiativă ecleziastică sau laică, se numără și molitvelnicele – ce conțin rânduielile

[90] S-au păstrat și alte copii de secol XVI ale *Tipicului Sf. Sava de la Ierusalim* redactate în Moldova, însă fără să li se poată stabili data certă sau proveniența. Se știe, de asemenea, că au circulat și exemplare de redacție slavă în epocă; vezi P. P. Pananiescu, *Manuscrisele slave...*, p. 37–38, 105–106.

[91] Dan Ioan Mureșan, *Isihasmul și prima etapă a rezistenței...*, p, 5–6.

[92] Pentru evoluția ritului liturgic bizantin în Evul Mediu târziu vezi Robert F. Taft, *Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite*, în „Dumbarton Oaks Papers", 42, 1988, p. 179–194.

[93] Vezi nota 51.

[94] Ene Branișteanu, *op. cit.*, p. 396–399.

[95] De pildă, *Liturghierul* atribuit lui Ieremia Movilă pentru necropola familiei sale de la Sucevița, a cărui realizare a fost supravegheată și dusă la bun sfârșit, după moartea domnului, de către mitropolitul Teodor Barbovschi; vezi Emil Turdeanu, *Autori, copiști...*, p. 88–89. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și boierii comandau *Liturghiere* pentru ctitoriile lor sau biserici unde doreau să fie pomeniți alături de ctitori; vezi dania boierului Grigorie Gheanghea și a soției sale Ana, pentru Mănăstirea Bisericani; *Ibidem*, p. 79.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

şi rugăciunile prescrise pentru oficierea Sfintelor Taine şi a altor ritualuri de sfinţire şi de binecuvântare[96], precum şi penticostarele – scrieri ce cuprind slujba şi rugăciunile pentru cele 50 de zile cuprinse între Paşte şi Cincizecime[97]. Lor li se adaugă manuscrisele cu imnuri şi cântări bisericeşti, respectiv octoihul şi triodul[98].

Şi literatura patristică şi de exegeză este bine reprezentată în cadrul producţiei de carte manuscrisă din Moldova secolului al XVI-lea. Alături de reproduceri ale scrierilor existente anterior în scriptoriile moldoveneşti, merită menţionate, cu titlul de noutate, o *Viaţă a Sfântului Vasile cel Nou* păstrată la Neamţ, *Învăţăturile lui Dionisie Areopagitul* şi un text teologic relativ rar, care denotă o profundă cunoaştere a limbii slave în rândul elitei ecleziastice locale: *Cuvântările lui Iosif Bryennios rostite la curtea imperială bizantină după conciliul de la Florenţa*[99]. Ne întrebăm dacă achiziţionarea şi transcrierea acestuia din urmă – în esenţă, o serie de cuvântări polemice în apărarea ortodoxiei[100] – nu răspundea provocărilor confesionale cu care se confrunta Biserica moldovenească în secolul al XVI-lea[101] şi ale căror ecouri se regăsesc şi în pictura monumentală?

Cert este că astfel de texte se adresau aceleiaşi elite ecleziastice, autoarea, beneficiara şi principala responsabilă pentru diversificarea tematică a literaturii religioase din spaţiul de care ne ocupăm. Ilustrative în acest sens sunt mai ales sbornicele – codice compozite ce însumau scrieri hagiografice, omiletice sau referitoare la viaţa ascetică – capabile să reflecte cel mai fidel preferinţele şi gustul local. Chiar şi scrierile apocrife circulau în epocă ca urmare a comenzilor din partea înaltelor feţe bisericeşti, aşa cum arată un miscelaneu întocmit în anul 1557 la îndemnul mitropolitului Gheorghe Nemţeanul, de către ucenicul său, ieromonahul Ielarion, pentru a fi donat mănăstirii Neamţului[102]. Credem că analiza unor asemenea culegeri de texte, coroborată cu studiul surselor vizuale, ar putea aduce sugestii noi privind decoraţia exterioară a bisericilor de secol XVI – expresie identitară ce individualizează arta religioasă moldovenească în cadrul tradiţiei post-bizantine. Din păcate însă, manuscrisele religioase nu au făcut încă subiectul unor cercetări sistematice în slavistica românească, carenţă care ne privează de

[96] Ene Branişte, *op. cit.*, p. 399–400.

[97] *Ibidem*, p. 403–404.

[98] *Ibidem*, p. 404–407. La Mănăstirea Putna s-a dezvoltat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o importantă şcoală de imnologie; vezi Emil Turdeanu, *op. cit.*, p. 73.

[99] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...*, Introducere, p. XIII, p. 183–188.

[100] Nestor Vornicescu, *Scrieri bizantino-ecleziastice în Ţările Române (secolele XIV–XV)*, în „Mitropolia Olteniei", XXIII, nr. 7–8, 1971, p. 489. Autorul consideră că manuscrisul moldovenesc datează de la sfârşitul secolului al XV-lea.

[101] Privind raporturile dintre Biserica Ortodoxă şi celelalte confesiuni religioase în Moldova celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea, vezi Maria Crăciun, *Tolerance and Persecution. Political Authority and Religious Difference in Late Medieval Moldavia*, în „Colloquia. Journal of Central European History", X–XI, nr. 1–2, 2003–2004, p. 5–58.

[102] Emil Turdeanu, *Autori, copişti...*, p. 63. Copiată la Neamţ, din iniţiativa mitropolitului, culegerea de apocrife urma să rămână aşadar în biblioteca de acolo.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

informații extrem de interesante nu numai pentru studiul artei religioase, ci și a cultului sfinților, a evoluțiilor liturgice sau a istoriei ecleziastice în epocă.

În concluzie, o privire de ansamblu asupra materialului păstrat și inventariat până acum conturează imaginea unei producții consistente de carte manuscrisă în Moldova secolelor XV–XVI, realizată în covârșitoare măsură sub auspiciile Bisericii și dominată de literatura religioasă. Caracterizată printr-o relativă varietate tematică și a genurilor, ea reflectă eforturile Bisericii locale, târziu organizată ierarhic și centralizată, de a prelua și adapta la nevoile specifice marea tradiție spirituală și culturală a Bizanțului. Acest lucru s-a realizat prin filieră slavă și relativ sincron cu evoluțiile din alte spații ortodoxe. Beneficiind de sprijinul instituției domniei, care s-a implicat direct și a impulsionat sistematic copierea de manuscrise, activitatea cărturărească din mănăstirile și bisericile moldovenești a debutat în contextul efectelor reformei literare și liturgice inițiate de patriarhul Eftimie al Târnovei și adoptată apoi la Constantinopol și la Muntele Athos la sfârșitul secolului XIV și începutul celui de-al XV-lea. Având drept prototip una dintre cele mai recente și complete colecții ale acestui efort, primele manuscrise copiate cu certitudine pe teritoriul Moldovei reprezintă așadar ecoul local al vastei mișcări amintite și trădează o evidentă preferință pentru spiritualitatea isihastă. Adresate cu precădere ierarhiei ecleziastice din marile mănăstiri domnești, ele reflectă contactele bisericești cu cele mai importante centre ale ortodoxiei răsăritene și schițează, în același timp, imaginea unui mediu monastic local racordat la evoluțiile spirituale și culturale ale vremii.

Măsura gradului de receptare și de asimilare locală a creației literare bizantino-slave, avea să o ofere, câteva decenii mai târziu, activitatea călugărului Gavril Uric de la Neamț. Ținând cont că manuscrisele sale au constituit la rândul lor modele pentru cele de secol XV–XVI, putem conchide că cultura scrisă moldovenească s-a dezvoltat, la începuturile sale, sub auspiciile literaturii bizantino-slave târzii, de factură monastică și influență isihastă.

Paralel cu graduala consolidare și maturizare a structurilor ecleziastice locale, începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea se constată o creștere cantitativă și diversificare tematică a producției de carte manuscrisă. Nu de puține ori, selecția operată în alegerea textelor indică mai mult decât preferințe literare sau necesități cultuale imediate, reflectând raporturile ecleziastice ale Bisericii moldovenești cu alte centre ale ortodoxiei răsăritene.

Odată cu sfârșitul secolului al XV-lea și mai ales pe parcursul celui următor, pe măsură ce tradiția locală a copierii de carte atinge punctul maxim al dezvoltării sale, se diversifică și tipurile de donatori, manuscrisele liturgice devenind din ce în ce mai des obiectul daniilor laicilor către Biserică. Parte integrantă a fenomenului de ctitorire, daniile de carte religioasă nu răspundeau numai obligației ctitorilor de a înzestra lăcașurile fondate cu cele necesare oficierii cultului, ci pot fi interpretate în egală măsură ca expresii ale pietății donatorilor. Ca urmare, o cercetare a opțiunilor individuale în comandarea și donarea de carte manuscrisă – atât sub

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)

aspectul conținutului, cât şi a celor desemnați ca beneficiari ai daniei – s-ar putea dovedi relevantă pentru o istorie socială a religiei în Moldova medievală.

Dincolo de cele cu funcționalitate strict liturgică, manuscrisele copiate acum în scriptoriile moldoveneşti au un caracter din ce în ce mai variat, aparținând literaturii religioase, istorice, juridice sau scrierilor apocrife. Dintre toate, cele bisericeşti s-au regăsit cel mai firav în preocupările slavisticii româneşti, deşi ele domină producția de carte pentru perioada avută în vedere. În măsură să contureze profilul identitar al mediului ecleziastic care le-a produs, inventarierea, catalogarea şi studiul lor sistematic ar putea aduce beneficii de nebănuit cercetării vieții religioase, pentru o perioadă care nu abundă în alte categorii de surse. În aşteptarea unor recuperări în acest sens, studiul de față şi-a propus mai mult decât o reevaluare a istoriografiei existente, şi anume tocmai semnalarea acestui potențial.

BDD-A32590 © 2011 Institutul „Bucovina" al Academiei Române
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 18:23:35 UTC)